

TURFWINNING EN PROLETARISERING IN RIJNLAND 1530-1670¹

Peat mining and proletarianisation in Rijnland 1530-1670

In the Early Modern Period peat mining was an important means of existence in Rijnland, a region in the central part of Holland. How did peat mining affect the transformation of rural economy and society during the 16th and 17th centuries? Just as in other parts of Holland, the proto-industrial population of small landowners working part of their time on their own land and part of their time as wage labourers, gradually disappeared and was replaced by a population of capitalist farmers and landless wage labourers, but in the peat districts the process was extremely slow to occur. This is explained by the specific nature of peat mining. Each landowner only needed a very small plot of land to make a living, much smaller than in case the land is used for agricultural purposes. Also, peat mining was very labour intensive, which put small landowners employing the labour of their wife and (often many) children in an advantageous position compared to large capitalist landowners employing wage labourers. Around 1670 the proletarianisation of labour was still far from complete, as it was in other rural parts of Holland. In the peat villages, the process was in fact slowed down by the nature of the soil and the use made of it.

Een belangrijke sociaal-economische ontwikkeling op het Hollandse platteland in de Vroegmoderne Tijd was het verdwijnen van de kleine boer. In de eerste helft van de zestiende eeuw bezaten keuterboeren nog een groot deel van alle landbouwgrond. Het inkomen dat zij uit hun agrarisch bedrijf haalden, was weliswaar te gering om rond te komen, maar zij verdienden bij met andere werkzaamheden. Van de Noord-Hollandse boeren is bijvoorbeeld bekend dat velen van hen een deel van het jaar op zee te vinden waren, aan boord

1. Dit artikel is geschreven in het kader van het Rijnlandproject van de Vrije Universiteit, dat onder andere zal uitmonden in een nieuwe geschiedenis van het hoogheemraadschap van Rijnland tot 1857 van de hand van M. van Tielhof en P.J.E.M. van Dam. Naast de collega's verbonden aan het project, Petra van Dam, Siger Zeischka en Karel Davids, wil ik voor hun suggesties ten aanzien van dit artikel graag bedanken Bas van Bavel, Charles Cornelisse en Carla de Wilt.

van handelsschepen. Andere mogelijkheden waren aanmonsteren op haring-schepen, spinnen voor stedelijke textielondernemers, zich verhuren als arbeider in de dijkbouw enzovoort. Vanwege de gelijktijdige afhankelijkheid van inkomsten uit het eigen bedrijf en uit loonarbeid is de Hollandse rurale economie in de late Middeleeuwen en Vroegmoderne Tijd beschreven als portokapitalistisch. Er was veel gelijkenis met het proto-industriële patroon dat elders in Europa voorkwam, met als voornaamste verschil dat de mogelijkheden voor loonarbeid niet vooral in de textielnijverheid werden gevonden, maar in een breed scala aan sectoren waarbij overzeese handel en scheepvaart erg belangrijk waren. Er trad echter een proletariseringsproces in werking waardoor boeren op den duur hun grond volledig kwijtraakten. Het kleinbedrijf verdween en maakte plaats voor grotere, gespecialiseerde agrarische bedrijven die met behulp van loonarbeiders werden geëxploiteerd. Over de wijze waarop deze ingrijpende transformatie van economie en maatschappij zich voltrok, is nog te weinig bekend.²

Dit artikel is bedoeld als een bijdrage aan de kennis over het verdwijnen van de kleine boer en heeft betrekking op de veendorpen in midden-Holland, namelijk in het hoogheemraadschap Rijnland. Centraal staat de vraag welke rol de turfwinning, een wijdverbreide activiteit, in de zestiende en zeventiende eeuw heeft gespeeld bij de sociaal-economische transformatie aldaar. We concentreren ons op de ambachten waar in deze eeuwen blijkens verveningskohieren in het Rijnlands archief aan slagturven werd gedaan. Ze zijn te verdelen in de benoordenrijnse en de bezuidenrijnse ambachten, van elkaar gescheiden door de ambachten op de kleigronden langs de Oude Rijn. De veendorpen ten noorden van de Oude Rijn waren Alkemade, Esselijkerwoude, Oudshoorn (dit ambacht lag half op veen, half op klei), Aarlanderveen, Ter Aar, Schoot, Vrijhoeven, Rijsaterwoude, Leimuiden, Vriezeloop, Aalsmeer en Groot en Klein Burggravenveen. In het zuiden lagen Stompwijk met Wilsveen, Zoetermeer, Zegwaart, Benthuizen, Benthorn, Hazerswoude, Hogeveen en Noord-Waddinxveen. Ook in de zuidoostelijke hoek van Zoeterwoude werd geslagturfd. Rijnland had verder de bevoegdheid om toezicht te houden op het slagturven in gedeelten van vier ambachten die deels in Rijnland en deels in Amstelland lagen (Kalslagen, Kudelstaart, Nieuwveen met Uiterbuurt, en Zevenhoven met Noorden).

Slagturven is een vorm van turfwinning waarbij de gehele, meestal metersdikke, veenlaag tot op de klei werd afgegraven door middel van een soort schepnet, de baggerbeugel. Om het te onderscheiden van turf delven wordt het ook wel natte turfwinning genoemd: het veen werd feitelijk grotendeels van

2. Een goede ingang op het onderwerp is de bundel: Peter Hoppenbrouwers en Jan Luiten van Zanden (eds.), *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (middle-ages-19th century) in light of the Brenner debate* (Turnhout 2001).

onder de waterspiegel opgebaggerd. Slagturven werd sinds circa 1530 in Holland toegepast en verdrong binnen tien tot twintig jaar de droge turfwinning bijna volledig.³ Dit had vooral een landschappelijke oorzaak: het veen dat hoog genoeg lag om afgestoken te worden, was in de veertiende en vijftiende eeuw reeds grotendeels weggedolven. Droge turfwinning was in Rijnland in de Vroegmoderne Tijd op zeer weinig plekken mogelijk en dus zeer zeldzaam. De landschappelijke gevolgen van slagturven waren groot, want er ontstonden waterplassen waar grond was geweest. Later, vooral in de achttiende en negentiende eeuw, werden de meeste veenplassen drooggelegd. Het landschap in deze streek wordt sindsdien gekarakteriseerd door metersdiepe polders.

De theoretische verklaring voor het verdwijnen van de keuterboer

Leidraad bij het hier gepresenteerde onderzoek naar de Rijnlandse veendorp is de theorie die ontwikkeld is met het oog op proto-industriële maatschappijen en die vooral door van Zanden toepasbaar is gemaakt op de Hollandse situatie. Hij interpreteerde het voorkomen in Holland van kleine boeren die hun inkomen aanvulden met allerlei nevenactiviteiten als een variant van proto-industrie: voor een deel van hun werktijd waren de boeren nog zelfstandig en eigenaar van de productiemiddelen (vooral weiland en vee), voor een ander deel verhuurden zij zich als loonarbeiders aan ondernemers in de handel en scheepvaart, visserij, turfwinning en textielnijverheid, hoewel dat laatste in Holland een minder centrale rol speelde dan in de klassieke proto-industrie. Het samengaan van zelfstandig werk en loonarbeid was essentieel.⁴

In theorie is een proto-kapitalistische economie altijd een overgangsfase. Dit wordt als volgt verklaard. De mogelijkheid om als loonarbeider in niet-agrarische bedrijfstakken al jong een inkomen te verdienen, leidde er toe dat mensen zich gemakkelijker zelfstandig konden vestigen, en daardoor op jongere leeftijd tot een huwelijk overgingen. Ook bleef een kleiner gedeelte van de bevolking ongehuwd dan het geval zou zijn in een economie van zelfvoorzienende boeren. Het huwelijksgedrag veroorzaakte een sterke bevolkingsaanwas, die er weer toe leidde dat iedere volgende generatie de druk op de oorspronkelijke bestaansmiddelen, de grond, groter werd. De bedrijven werden

3. Bart Ibelings, 'Het begin van het slagturven in Holland', in: *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 14 (1996) 1-10.

4. Zie voor de interpretatie van de Hollandse economie als een proto-industriële economie J.L. van Zanden, *Arbeid tijdens het handelskapitalisme. Opkomst en neergang van de Hollandse economie 1350-1850* (Bergen 1991) hoofdstuk 2 en idem, 'A third road to capitalism? Proto-industrialization and the moderate nature of the late medieval crisis in Flanders and Holland, 1350-1550', in: Hoppenbrouwers en Van Zanden (eds.), *Peasants into farmers?*, 85-101.

Afb. 1. *Het maken van slag turf*. Prent door Claes Jansz Visscher, 1608 (foto: Rijksarchief in Noord-Holland).

opgesplitst en er kwamen steeds meer dorpsbewoners met weinig of helemaal geen land. Proto-industrie of proto-kapitalisme veroorzaakte dus via het mechanisme bevolkingsgroei een proletariseringsproces waardoor de groep keuterboeren verdween.

Tegelijkertijd slaagden bepaalde groepen erin onevenredig veel profijt te trekken van de economische groei, waardoor kapitaalaccumulatie ontstond. Op den duur concentreerde de productie zich dan ook in grotere eenheden. Er traden dus processen van proletarising, accumulatie en concentratie op. Wanneer die processen waren voltooid, trokken de landlozen naar de stad omdat de economische binding met het platteland min of meer verdwenen was. De bevolkingsgroei op het platteland nam af of zette zich om in een daling, terwijl de trek naar de steden leidde tot urbanisatie.

Wat de chronologie betreft heeft Hoppenbrouwers benadrukt dat de groep kleine boeren behoorlijk veerkrachtig was en dat de verspreiding van grotere agrarische bedrijven zeer traag in zijn werk ging. Overal in Holland domineerde het kleinschalige grondbezit en de geringe bedrijfsgrootte, zeker nog de hele zestiende eeuw. Hij heeft ook een aantal suggesties gedaan die de traagheid van de ontwikkelingen verklaren.⁵ Van Zanden dateerde het ontstaan van het proto-industrieel systeem in Holland in de veertiende en vijftiende eeuw, en het verdwijnen ervan tussen 1580 en 1670. Toen traden de door de theorie voorspelde verschijnselen op: proletarisering van de keuterboeren en accumulatie van kapitaal bij een kleine groep; het verdwijnen van de groep kleine boe-

ren en het daarvoor in de plaats komen van boeren met grote kapitaalintensieve bedrijven; afnemende bevolkingsgroei en daarna bevolkingsdaling op het platteland; groei van de steden. Rond 1670 was de transformatie van de landbouw min of meer voltooid.⁶ Het transformatieproces waarin het proto-industrieel patroon verdween, viel dus samen met de Gouden Eeuw. Het Nederlandse moderniseringsproces kan beschouwd worden als een 'derde weg' naar het ontstaan van kapitalistische verhoudingen, naast de wegen die in Frankrijk en Engeland werden gevolgd en waarover in de twintigste eeuw het Brennerdebat is gevoerd.⁷

De ideeën over de sociaal-economische transitie in Holland zijn sterk geïnspireerd door onderzoek naar het platteland in Noord-Holland, waar bijvoorbeeld in het Noorderkwartier en West-Friesland boeren ieder jaar weer maandenlang de zee opgingen aan boord van handelsschepen terwijl de boerin ondertussen de zorg voor het kleine agrarische bedrijf droeg. We kunnen veronderstellen dat de economische structuur in de Rijnlandse veendorpen totaal anders was, met turfwinning als belangrijkste nevenactiviteit in plaats van handel en scheepvaart. De vraag die wij hier stellen is dus, welke rol de turfwinning speelde in de transformatie van een proto-kapitalistische naar een kapitalistische structuur in Rijnland. Vanwege het belang ervan beginnen we met de demografische ontwikkelingen.

Een bevolkingsexplosie

In het transitiedebat wordt er vanuit gegaan dat de demografische ontwikkelingen op het Hollandse platteland van grote invloed waren op de sociaal-economische evolutie. Daarbij gaat het om een sterke bevolkingsgroei die deels wordt veroorzaakt door een hoge huwelijksvruchtbaarheid en deels door een gering percentage ongehuwden. De Vries heeft laten zien dat de ontwikkeling in bevolkingsdichtheid in Holland tussen 1514 en 1622 een zeer grote variatie vertoonde. De plattelandsgebieden waar industriële activiteiten of turfwinning plaats vonden, raakten veel dichter bevolkt dan die waar landbouw domineerde. Uit zijn berekeningen van de ontwikkelingen per regio blijkt dat de bevolking in de Rijnlandse veendorpen groeide van 4.500 in 1514 tot 26.370 in 1622. De bevolking was dus in ruim een eeuw bijna verzesvoudigd! Daarmee onderscheidde deze streek zich opvallend van bijna alle andere in Holland – de

5. Peter Hoppenbrouwers, 'Mapping an unexplored field. The Brenner debate and the case of Holland', in: Hoppenbrouwers en Van Zanden (eds.), *Peasants into farmers?*, 41-66, aldaar 49 en 50-57.

6. Van Zanden, *Arbeid*, 51 en idem, 'A third road to capitalism?', 97.

7. Dit debat werd in de jaren 1990 nieuw leven ingeblazen door toepassing van Robert Brenners analyses op de situatie in de Nederlanden.

Noord-Hollandse droogmakerijen even buiten beschouwing gelaten, waar de bevolking van 0 naar ruim 3000 ging. Het Hollandse platteland tussen het IJ en de Maas als geheel zag zijn bevolking tussen 1514 en 1622 slechts groeien met circa 130 procent. De Vries suggereerde dat de enorme verschillen in bevolkingsgroei mogelijk veroorzaakt werden door migratie binnen het gewest.⁸

Door analyse van de hoofdgeldkohieren van 1622 kunnen we hier wat dieper op ingaan. In 1622 werd de bevolking hoofd voor hoofd geteld en opgeschreven, waarbij zelfs ongedoopte baby's niet werden overgeslagen. De oorspronkelijke registers van het hoofdgeld zijn bijna alle verloren, maar van de dorpen in Rijnland en rond Gouda bleven ze wel bewaard.⁹ We leren hieruit precies hoe de huishoudens in de veendorpen waren samengesteld, want van iedereen werd de relatie tot het gezinshoofd genoteerd. In Zegwaard bestonden veel huishoudens uit een echtpaar met veel, of heel veel, kinderen. Echteparen met acht of negen eigen kinderen waren geen uitzondering. Tien of elf kwam ook voor, en zelfs, in één geval, dertien. Een analyse van de bevolking van Nieuwkoop (een ambacht dat pas sinds 1857 onder het hoogheemraadschap van Rijnland ressorteert maar al sinds de Middeleeuwen op Rijnland afwaterde) laat zien dat daar weinig inwonende knechten of meiden waren en dat ook inwonende tantes, ooms en grootouders uitzonderlijk waren. Op de totale bevolking van 2408 zielen waren er 53 knechten en meiden en 65 kostgangers (niet tot het kerngezin behorende volwassenen en (wees)kinderen), dus samen krap vijf procent. Dat was duidelijk minder dan in de regio's direct rond de steden Leiden en Gouda, waar respectievelijk acht en negen procent van de plattelandsbevolking als personeel of kostganger werd gekwalificeerd. De Nieuwkoopse huishoudens bestonden vooral uit echtparen met een groot aantal kinderen. Nog zo'n voorbeeld van een kinderrijk veendorp was Schoot, grenzend aan Nieuwkoop maar wel tot Rijnland behorend. Eenpersoonshuishoudingen waren daar zeer zeldzaam, dienstpersoneel ook, en echtparen met veel kinderen waren de norm.¹⁰

Was de situatie anders in ambachten waar het slagturven niet werd beoefend? Om dit te onderzoeken is een vergelijking gemaakt met vier dorpen buiten het veengebied. Rijnbrug en Oegstgeest lagen op klei- en geestgronden.

8. Jan de Vries, *The Dutch rural economy in the Golden Age, 1500-1700* (New Haven en Londen 1974) 86-87 en 96.

9. Regionaal Archief Leiden (verder: RAL), Stadsarchief Leiden 1574-1816 (verder: SA 11), inv. nrs. 4023-4025. Voor Gouda zie noot 14.

10. RAL, SA 11, inv. nr. 4024 (Zegwaard; het gezin met dertien kinderen op fo. 668r.-v.), idem, inv. nr. 4025 (Schoot); Leendert Jansen, 'De Nieuwkoopse bevolking in 1622', in: *Rondom Nieuwekoop* 9 (1999) 9-17. Voor de vergelijking met de regio's rond Leiden en Gouda is gebruikt gemaakt van de scriptie van J.J.M. Berendsen, De omvang en samenstelling van de huishoudingen op het platteland rond Leiden in 1622 en het platteland rond Gouda in 1622 en 1680 (scriptie Wageningse Hogeschool 1971) 64-65.

Akkerbouw en veeteelt waren er de belangrijkste bestaansmiddelen. Valkenburg en Leiderdorp lagen beide dicht bij Leiden op de klei en herbergden veel industriële activiteiten zoals steenbakkerijen en kalkbranderijen op hun grondgebied. In Leiderdorp verschaftte ook de textielnijverheid werk. Voor alle ambachten is het aandeel van kinderen in de totale bevolking berekend. De precieze samenstelling en omvang van de huishoudens is immers niet zo relevant, het gaat er vooral om te weten hoe 'groen' de bevolking was.

TABEL 1 *Kindertal en bestaansmiddelen, 1622¹¹*

	<i>belangrijkste bestaansmiddelen</i>	<i>totale bevolking</i>	<i>aantal kinderen</i>	<i>kinderen in procent van totale bevolking</i>
Rijnsburg	landbouw	1344	669	50
Oegstgeest	landbouw	979	525	54
Leiderdorp	industrie	939	487	52
Valkenburg	industrie	504	290	58
Zegwaard	slagturven	2104	1235	59
Nieuwkoop	slagturven	2408	1421	59
Schoot	slagturven	492	316	64

In het landbouwdorp Rijnsburg waren relatief de minste kinderen, in het veendorp Schoot de meeste. Het verschil tussen die twee was vrij groot: 50 procent tegen 64 procent. In de drie veendorpen maakten kinderen een groter deel van de bevolking uit dan in Rijnsburg, Oegstgeest en Leiderdorp, maar de situatie in Valkenburg laat zien dat we de veendorpen in elk geval niet als de enige kraamkamer van Rijnland moeten beschouwen. De steenbakkerijen en kalkbranderijen die in Valkenburg floreerden, stimuleerden kennelijk ook de bevolkingsgroei. Interessant is ook een nadere geografische onderverdeling van de huishoudens in Zegwaard. In het kohier zijn de inwoners van de dorpskern duidelijk te onderscheiden van de mensen die langs de wegen en kaden in de polders woonden. De laatste groep bestond uit 1482 personen van wie 929 kinderen, 63 procent. De vervening in deze polders bereikte juist rond deze tijd een hoogtepunt.¹² In de dorpskern waren heel andere bestaansmiddelen waarschijnlijk dominant, bijvoorbeeld ambachtelijke beroepen. Daar vormden kinderen slechts 49 procent van de bevolking.¹³

11. RAL, SA II, inv. nrs. 4023-4025 (Oegstgeest, Zegwaard en Schoot); J.B. Glasbergen, *De bevolking van Rijnsburg in 1623. Het kohier van het hoofdgeld over de dorpen in Rijnland als bron voor genealogisch onderzoek*. Glaswerk 1 (Nuenen 1986); P.W.C. van Kessel, 'Het hoofdgeld van Leyderdorp', in: *Ons voorgeslacht* (1996) 441-451; bewerking van Het hoofdgeld van Valkenburg door F.J.A.M. van der Helm, manuscript aanwezig in RAL; Jansen, 'De Nieuwkoopse bevolking'. Leeftijden werden doorgaans niet genoteerd, ook niet van de kinderen.

De resultaten uit deze vergelijkingen sluiten goed aan bij een analyse die Berendsen uitvoerde van de bevolking in de regio rondom Leiden en die in de regio rondom Gouda. Ook hij gebruikte hiervoor de kohieren van het hoofdgeld van 1622. Hieruit bleek dat de huishoudens op het platteland rondom Gouda gemiddeld iets groter waren dan op het platteland rond Leiden, namelijk 4,84 tegenover 4,68, en dat dit verschil nagenoeg volledig door een groter kindertal veroorzaakt wordt.¹⁴ Het ligt voor de hand de grotere gezinnen in ieder geval voor een deel te verklaren uit het feit dat in de directe omgeving van Gouda veel geslagturfd werd terwijl in de omgeving van Leiden veel klei- en geestgronden voorkomen. Alleen in Stompwijk werd geslagturfd, en dat was nu juist het ambacht met de grootste huishoudens van alle door Berendsen onderzochte dorpen op het platteland rond Leiden (5,30 personen gemiddeld).¹⁵ Waar slagturven een belangrijk bestaansmiddel was, werden dus meer kinderen geboren dan elders. Hoewel we geen directe informatie hebben over geboorte- en sterftcijfers, huwelijksleeftijd en nuptialiteit valt uit de samenstelling van de huishoudens in 1622 indirect toch wel af te leiden dat in de veendorpen de huwelijksleeftijd relatief laag moet zijn geweest en de nuptialiteit hoog.¹⁶ De demografische kenmerken van een proto-kapitalistische samenleving waren dus aanwezig. Onbekend is in hoeverre daarnaast migratie een rol heeft gespeeld, want er zijn mij helaas geen bronnen bekend waarmee ik de omvang daarvan zou kunnen onderzoeken. Waarschijnlijk kan natuurlijke aanwas alleen, hoe indrukwekkend ook, de bijna verzesvoudiging van de bevolking in de veendorpen tussen 1514 en 1622 niet verklaren. Het moet er in elk geval wel een belangrijke bijdrage aan hebben geleverd.

Rond 1680 was het in de meeste dorpen met de bevolkingsgroei gedaan. Voor het platteland rond Gouda blijkt dit uit een kohier van 1680 waarin ten behoeve van de inning van een nieuwe impost op het gemaal een vrij nauwkeurige hoofdelijke registratie van de bevolking werd opgenomen. Het werd door Berendsen bestudeerd en geeft een bevolkingsgroei van slechts een paar procent ten opzichte van 1622 te zien. De huishoudens waren beduidend klei-

12. Gemeentearchief Zoetermeer (verder: GAZ), Archieven van het plaatselijk bestuur van Zegwaard (verder: PBZ), inv. nr. 683, rekeningen van de gaarder van het lastgeld. Het lastgeld was een lokale omslag ter bestrijding van de kosten van het toezicht op de turfwinning. De omvangrijkste productie werd genoteerd in 1616.

13. RAL, SA II, inv. nr. 4024.

14. Berendsen, De omvang, 38 en tabellen 24 en 25 op pagina 64 en 65 met gemiddelde aantal kinderen per huishouden. Met dank aan A.M. van der Woude, die zo vriendelijk was mij een kopie van deze scriptie te sturen.

15. Berendsen, De omvang, 36.

16. De weinige gegevens die bestaan over huwelijksleeftijd en nuptialiteit in Holland suggereren een sterke daling tussen midden zestiende en eind zeventiende eeuw. Van Zanden, *Arbeid*, 39-41. In de Rijnlandse veendorpen is die daling dus waarschijnlijk pas na het eerste kwart van de zeventiende eeuw opgetreden.

Afb. 2. Deel van de Binnenwegse polder in Zegwaart na circa vier generaties slagturven. Kaart door Jan Pietersz Dou, 1635 (foto: Hoogheemraadschap van Rijnland).

ner dan in 1622, namelijk gemiddeld 4,04 personen.¹⁷ Van Rijnland is tot nu toe alleen het kohier van Alkemade teruggevonden, en recent ook een samenvatting van de veendorpen benoorden de Rijn, het zogenaamde ‘lager kwartier van Rijnland’. Uit deze samenvatting is alleen het aantal huishoudens met zekerheid af te leiden, en dat is in sommige dorpen meer, in andere minder dan in 1622.¹⁸ Van sommige veendorpen was het aantal huishoudens zo sterk afgenomen dat we moeten concluderen dat ze in een diepe crisis hebben verkeerd. In Schoot was het aantal huishoudens bijvoorbeeld gehalveerd. Een kwart van de nog slechts 48 huishoudens in Schoot werd gevormd door alleenstaanden.¹⁹ Alkemade had in 1680 weliswaar meer huishoudens en meer inwoners dan in 1622, maar het verschil in aantal inwoners was slechts circa twintig procent, dus de groei was sterk afgezwakt in vergelijking met de periode vóór 1622. De gemiddelde omvang van de Alkemadese huishoudens was in 1680 nog maar 3,76 personen.²⁰ Analyse van weer een ander belastingkohier uit 1686 laat zien dat de Zegwaartse bevolking tussen 1622 en 1686 gedaald was van 2099 naar 1339 personen, een vermindering van meer dan een derde. De huishoudens waren gemiddeld nog maar 3,51 personen groot, tegen 4,59 in 1622.²¹ Waarschijnlijk waren pestepidemieën voor een deel van de achteruitgang verantwoordelijk. Tussen 1600 en 1665 brak in Holland gemiddeld eens per tien jaar een grote epidemie uit.²² Ook op het Rijnlandse platteland sloeg de ziekte toe. In de kleine ambachten Benthuisen, Benthorn en Hogeveen bijvoorbeeld werden in 1656-1657 in nauwelijks meer dan een jaar tijd 208 doden begraven, onder wie heel veel kinderen.²³ De pest verklaart echter niet alles. De laatste epidemie was in 1665 en kan dus niet rechtstreeks van invloed zijn geweest op de kleine huishoudensgrootte die in 1680 respectievelijk

17. Berendsen, *De omvang*, 38.

18. Hierbij wil ik graag Arjan van 't Riet bedanken die mij attendeerde op het bestaan van dit kohier en die mij zijn tellingen van huishoudens ter beschikking stelde. Bron: Streekarchief Rijnlands Midden, Ambachtsarchief van Nieuwkoop, inv. nr. 126. Aantallen huishoudingen worden opgenomen in het proefschrift van A.J.J. van 't Riet over de turfwinning in de benoordenrijnse ambachten, te verschijnen in 2005.

19. A.J.J. van 't Riet, “‘Een droevig noodlot’”. Turfwinning in Rijnland en de ondergang van het ambacht Schoot’, in: *Holland* 36 (2004) 256-278, aldaar 266. In 1622 waren er nog 96 huishoudens. RAL, SA II, inv. nr. 4025.

20. A.G. van der Steur, ‘De bevolking van Alkemade in 1680’, in: A.G. van der Steur (ed.), *Tussen Kaag en Braassem. Bijdragen tot de geschiedenis van de gemeente Alkemade* (Alphen a/d Rijn 1985) 51-92, aldaar 57, 66.

21. Bewerking van het kohier van het zout- en zeepgeld van Zegwaart van 1686 door Teun van der Vorm, aanwezig in GAZ. Van der Vorm telde 1339 personen. Van 51 personen maakt hij niet duidelijk in welk verband zij leefden, de overige 1288 personen vormden 367 huishoudens, dus gemiddeld 3,51 per huishouden. Voor 1622: RAL, SA II, inv. nr. 4024.

22. Leo Noordegraaf en Gerrit Valk, *De gave gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen* (Bergen 1988) 43.

23. P.J.M. de Baar, ‘De pest in Benthuisen, 1656’, in: *Ons Voorgeslacht* 30 (1975) 225-231.

1686 gevonden werd in Alkemade en Zegwaard, en op het grote aantal alleenstaanden dat Schoot in 1680 telde. Kennelijk was het huwelijksgedrag veranderd. Globaal gesteld sloeg de bevolkingsgroei in de venen van Rijnland dus ergens rond het midden van de zeventiende eeuw om in een daling. Het tijdstip verschilde waarschijnlijk per dorp.

Terwijl het Rijnlandse veengebied zich door zijn buitengewoon onstuimige bevolkingsgroei in de zestiende en begin zeventiende eeuw onderscheidde, raakte het daarna achterop bij andere regio's. In Holland ten zuiden van het IJ als geheel was de bevolking op het platteland in 1680 namelijk zo'n 40 procent groter dan in 1622. De steden waren zelfs met circa 50 procent gegroeid.²⁴ Het extreme karakter van de ontwikkelingen in de Rijnlandse veendorpen heeft waarschijnlijk veel te maken met het belangrijkste bestaansmiddel: het slagturven. We zullen de manier waarop die was georganiseerd nu erbij betrekken.

Organisatie van de vervening

De turfwinning is een van de sectoren die zelden ontbreken wanneer de nevenwerkzaamheden van Hollandse keuterboeren worden opgesomd. Toch is over de sociaal-economische aspecten ervan nog veel onduidelijk. In zijn klassieke studie naar de vervening in Delfland en Schieland tot het einde van de zestiende eeuw, een dissertatie uit 1950, maakte Diepeveen duidelijk dat arbeiders vaak niet scherp te onderscheiden waren van zelfstandige veenders. Het kwam bijvoorbeeld voor dat zij die als arbeiders werkten soms tevens uit een klein stukje land voor eigen rekening turf wonnen, of dat zelfstandige veenders een deel van hun werktijd als loonarbeider in een andere branche werkten. Een definitief antwoord op de vraag of de turfwinning overwegend door zelfstandigen of door arbeiders plaats vond, zat er dus niet in, maar alles bij elkaar dacht Diepeveen dat het misschien toch in meerderheid arbeiders waren die in dienst van kapitaalkrachtige dorpsgenoten of poorters werkten.²⁵ Anderzijds stelde Kamermans in zijn studie van de vervening rond Sluipwijk vast dat tijdens de eerste generaties verveners de bedrijfstak kleinschalig was en waarschijnlijk georganiseerd als gezinsarbeid. Na geruime tijd trad er concentratie op en kwamen er grotere verveners die met loon-

24. Jan Lucassen, 'Holland, een open gewest. Immigratie en bevolkingsontwikkeling', in: Thimo de Nijs en Eelco Beukers (eds.), *Geschiedenis van Holland 11: 1572 tot 1795* (Hilversum 2002) 181-216, aldaar tabel op p. 183.

25. W.J. Diepeveen, *De vervening in Delfland en Schieland tot het einde der zestiende eeuw* (Leiden 1950) 72.

arbeiders werkten.²⁶ Het ambacht Sluipwijk was iets ten noordoosten van Gouda gelegen, en destijds net buiten Rijnland. De vervening begon er pas rond 1700 en de analyse van Kamermans heeft dus voornamelijk betrekking op de achttiende eeuw. De conjuncturele omstandigheden waren zeker aanvankelijk geheel anders dan zoals die in het grootste deel van de zestiende en zeventiende eeuw golden en de ontwikkeling en organisatie van de vervening kunnen dus ook heel anders zijn geweest.

Voor de nevenactiviteiten van Hollandse keuterboeren in de late Middeleeuwen geldt in het algemeen dat er vaak sprake was van loonarbeid en dat stedelingen een steeds grotere rol speelden als ondernemers en financiers. De activiteiten waren overwegend kapitaalintensief – dit in opvallende afwijking van veel andere regio's waar plattelandsindustrie vaak overwegend arbeidsintensief was, zoals spinnen – en er waren tendensen tot schaalvergroting. Voorbeelden zijn de ontwikkelingen in de haringvisserij, baksteenproductie en blekerijen.²⁷ Ten aanzien van turfwinning stelde Van Bavel recent dat de inmenging van stedelingen in de turfwinning al sinds de veertiende eeuw gaande was en dat dit proces versneld werd in de zestiende eeuw. In de plaats van boeren die voor eigen rekening op kleine schaal turf wonnen, kwamen volgens hem stedelijke ondernemers die de productie op kapitalistische wijze organiseerden. Net als het geval was bij bijna alle andere niet-agrarische activiteiten op het platteland zou de loonarbeid dus zijn opgerukt en de turfwinning toenevend plaats hebben gevonden buiten de dorpen waar de arbeiders woonden, bijvoorbeeld in grote verveningsprojecten.²⁸ In dit artikel zou ik juist de discontinuïteit willen benadrukken en willen betogen dat de turfwinning een essentiële verandering onderging toen na 1530 de techniek veranderde van delven in slagturven. Het karakter werd toen uitgesproken arbeidsintensief in plaats van kapitaalintensief, en het werd daardoor bijzonder geschikt voor gezinsarbeid. Naast grootschalige vervening door ondernemers kwam er daardoor ook weer ruimte voor kleinschalige productie. De opkomst van loonarbeid werd eerder vertraagd dan bevorderd. Het ging overigens niet om een nieuwe, zestiende-eeuwse uitvinding. De slagturftechniek was al bekend, maar door een combinatie van landschappelijke en economische factoren verdrong het slagturven pas na 1530 het delven.²⁹

26. J.A. Kamermans, 'Turfwinning in Holland in de achttiende eeuw: de ontwikkeling van de vervening bij Sluipwijk', in: *NEHA-Jaarboek* 1995, 149-171, aldaar vooral 165-166.

27. Bas J.P. van Bavel en Jan Luiten van Zanden, 'The jump-start of the Holland economy during the late-medieval crisis, c. 1350-1500', in: *Economic History Review* LVII, 3 (2004) 503-532, aldaar 523-526.

28. Bas J.P. van Bavel, 'Early proto-industrialization in the Low Countries? The importance and nature of market-oriented non-agricultural activities in the countryside in Flanders and Holland, c. 1250-1570', in: *Revue belge de philologie et d'histoire* 81/4 (2003) 1109-1165, aldaar 1153 en 1155.

Een beschrijving van de verschillende fasen in de productie van slagturf maakt duidelijk hoe arbeidsintensief het procédé was. Het slagturven gebeurde met behulp van een simpele baggerbeugel, een houten stok met aan het einde een ijzeren ring waaraan een grof net was vastgemaakt. Tegenover de aanhechtingsplaats van de ring aan de stok bevond zich de scherpe kant van de beugel waarmee men de kluiten lossneed. Met deze baggerbeugel, in feite een soort schepnet, haalden de baggeraars het veen omhoog, waarna het gemengd moest worden met water en vervolgens gelijkmatig uitgespreid om te drogen. Om te zorgen dat de bagger niet aan de grond zou vastkleven, was daar eerst een laag stro of riet neergelegd. Wanneer de laag bagger enige dagen of weken was ingedroogd moest de specie vastgetrapt worden en dit gebeurde met behulp van onder de voeten vastgebonden treeborden. Nadat de laag goed plat was en niet meer scheurde, volgde het stikken: met een scherpe schop werd de laag overdwars en overlans doorgestoken zodat de turven werden gevormd. Dan moesten de turven nog drogen en dit vereiste veelvuldig verstackelen.³⁰ Bij de werkzaamheden konden zowel mannen, vrouwen als kinderen worden ingezet. Op zeventiende-eeuwse prenten ziet men dat de mannen de modder opbaggeren, maar dat zowel mannen als vrouwen met plankjes onder de voeten turf treden, terwijl bij het turf stapelen ook soms kinderen worden afgebeeld.³¹ Het baggeren zelf was in Holland alleen toegestaan tussen half maart en eind juli.³²

Hoewel droge turfwinning ook nogal wat arbeid vereist, is er een groot verschil met slagturven. De loonkosten per eenheid turf zijn bij slagturven naar schatting wel tweemaal zo hoog als bij turf delven.³³ Deze moderne schatting sluit aan bij wat contemporaine bronnen daarover melden. Al in 1535 brachten inwoners uit de veendorpen naar voren dat iemand die een dag aan het werk was met turfdelven meer dan tweemaal zoveel verdiende als hij die dezelfde dag besteedde aan natte turfwinning.³⁴ De dorpelingen gingen dus uit van iemand die voor eigen rekening werkte, en schatten de hoeveelheid brandstof die hij in een dag kon produceren.

De productie per arbeidskracht is niet precies bekend. Volgens De Bruijne konden de baggeraars in de Ronde Venen in de negentiende eeuw wel drie

29. Ibelings, 'Het begin van het slagturven', 8; J. Renes, 'Het begin van het slagturven in Nederland', in: *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 1 (1983) 6-7; zie ook de nieuwe geschiedenis van Rijnland (noot 1).

30. Diepeveen, *De vervening*, 35-36.

31. Afbeeldingen opgenomen in Diepeveen, *De vervening*, na pagina 32.

32. Plakkaat van 1561, artikel 3 en plakkaat van 1595, artikel 20. Cau, *Groot Placaet-boeck*, 1232-1239 en 1240-1252.

33. J.M.W.G. Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900* (Utrecht 1984) 95 noot 70.

34. Ibelings, 'Het begin van het slagturven', 8.

roeden per dag doen.³⁵ De ambachtsheer van Voshol schreef in de achttiende eeuw dat een ‘kloeck’ persoon wel vier roeden op een dag kon baggeren, maar dat 2,5 roede het gemiddelde was.³⁶ Van deze getallen uitgaande, en van 75 werkdagen per seizoen, zou de seizoensproductie per baggeraar gemiddeld circa 190 roeden zijn en maximaal 300 roeden. Er is een geval bekend waarin een arbeider in 1788 loon declareerde voor de 302 roeden die hij dat seizoen gebaggerd had, dus een dergelijke productie is in ieder geval een reële mogelijkheid.³⁷ Voor zover er sprake was van gezinsarbeid is het niet onlogisch om te veronderstellen dat in kinderrijke gezinnen (zoals die in de veendorpen werden aangetroffen), in één seizoen net zoveel turf werd geproduceerd als de man kon baggeren. Het treden werd dan door de vrouw gedaan, het voorbereiden van de grond en het stikken door de wat grotere zonen en het drogen door de kleinere kinderen.³⁸

Hoe groot- of kleinschalig de turfwinning feitelijk georganiseerd was, blijkt uit de verveningskohieren. Ieder die in een bepaald jaar turf wilde gaan winnen, moest dat aan het begin van het seizoen bij de lokale autoriteiten melden en werd dan in een register opgeschreven. Aan het einde van het seizoen was iedere vervener verplicht opnieuw te verschijnen en te laten registreren hoeveel turf hij in dat jaar had geproduceerd. Op deze manier ontstonden jaarlijks een voorjaarskohier en een najaarskohier. Uit onderzoeksoogpunt zijn vooral de najaarskohieren interessant omdat deze de daadwerkelijk gerealiseerde productie betreffen, terwijl in het voorjaarskohier niet meer dan een voornemen staat, zonder zelfs maar een raming van de opbrengst. Rijnland ontving afschriften van beide soorten kohieren omdat de hoogheemraadschappen namens het landsbestuur toezicht uitoefenden op de turfwinning. Het doel van de registraties was te noteren wie verantwoordelijk was voor het na afloop van het slagturven herstellen van het uitgegraven land, op zo'n manier dat het in de toekomst genoeg zou kunnen opbrengen om grondbelastingen van te kunnen betalen. De vervener moest aangeven welke onroerende goederen hij borg stelde voor het ‘toemaken’ (herstellen) van het land en voor de betaling van de grondbelastingen. De verveners in de kohieren zijn dus normaal gesproken de landeigenaars. Bij hoge uitzondering wordt in een kohier genoteerd dat de vervener pachter van het te slagturven land is. Bijvoorbeeld in Ter Aar in 1643 staat bij de honderden verveners slechts eenmaal ‘heeft

35. F.H. de Bruijne, *De Ronde Venen. Een sociaal-geografische studie van een gedeelte van het Hollandsch-Utrechts weidelandschap* (Rotterdam en Utrecht 1939) 76.

36. J.A. Kamermans, *De vervening rond Sluipwijk in de 18e eeuw* (scriptie 1991, aanwezig in de bibliotheek van het hoogheemraadschap Rijnland) 92.

37. Kamermans, *De vervening*, 93-94.

38. Van een echtpaar had de man zich verplicht om voor een Sluipwijkse veenman gedurende het hele seizoen 1766 turf te baggeren, terwijl zijn vrouw in dat jaar voor dezelfde veenman circa 300 roeden turf zou maken. Kamermans, *De vervening*, 87.

gemoert in sijne bruijckweer', dus in een stuk gepacht land.³⁹ Dit is dus zeer zeldzaam.

Helaas zijn de verveningskohieren allesbehalve compleet overgeleverd. Het is daardoor onmogelijk om een beeld te krijgen van de totale Rijnlandse turfproductie in een jaar (per jaar zijn vaak slechts de kohieren van enkele dorpen beschikbaar) of van de ontwikkeling van de productie in één dorp over een bepaalde periode. Pas sinds 1639 is het met de overlevering beter gesteld. Het bleek mogelijk om van veel dorpen een najaarskohier te vinden uit 1643, zodat voor dat ene jaar een overzicht van de turfproductie in een groot deel van Rijnland kon worden verkregen. Daarnaast was er van één dorp (Zegwaard) een aantal kohieren uit verschillende perioden, waarin bovendien een onderscheid werd gemaakt tussen de verveners die in het dorp woonden en anderen, de 'buren' en 'buitenlui'. Een dergelijk onderscheid ontbreekt in andere kohieren. In de tweede helft van de zestiende eeuw bleek ongeveer een derde van de circa 200 verveners in Zegwaard tot de buitenlui te worden gerekend, en hun aandeel in de totale turfproductie ongeveer een kwart te bedragen.⁴⁰ In de zeventiende eeuw speelde de lokale bevolking nog altijd de hoofdrol in de vervening in Zegwaard: in 1630 produceerden de 'buren' 146.100 ton turf van het totaal van 204.300 ton.⁴¹

Een blik op de verveningskohieren van 1643 laat zien dat niet alleen in Zegwaard maar ook in andere ambachten grote aantallen verveners actief waren en dat de vervening dus behoorlijk versnipperd was. In ieder dorp waren minstens enkele tientallen, vaak echter honderden verveners actief (zie tabel 2).

De tabel suggereert een tweedeling tussen Zoetermeer en de overige ambachten. Een vergelijkbare situatie als in Zoetermeer kan zich overigens ook in andere bezuidenrijnse ambachten hebben voorgedaan, zoals Stompwijk, Zegwaard en Noord-Waddinxveen. Helaas zijn van deze ambachten geen kohieren uit 1643 bewaard. In Zoetermeer werd verhoudingsgewijs veel turf geproduceerd. De gemiddelde opbrengsten per veender waren hier ook veel groter dan elders. Bovendien waren hier ondernemers actief die op zeer grote schaal te werk gingen. De kroon werd gespannen door Jan Rippertsz van Groenendijk, die 2800 roeden op zijn naam schreef. Dit komt overeen met de gemiddelde productie van ongeveer vijftien gezinnen (190 roeden per seizoen per gezin gerekend) dus hij moet hiervoor tientallen arbeiders in dienst hebben gehad.

39. Hoogheemraadschap Rijnland te Leiden, Oud Archief Rijnland (verder: OAR) inv. nr. 1958a, bij Pieter Jan Ghijsz. Het gaat om de 150ste post in het (ongepagineerde) kohier. Slagturven door pachters gebeurde in Schieland veelvuldig. Diepeveen, *De vervening*, 68-70. 40. In 1566: 129 burens (met 109.600 ton turf) en 67 buitenlui (37.850 ton); in 1583: 135 burens (116.950 ton) en 83 buitenlui (46.100); in 1590: 136 burens (134.150 ton) en 78 buitenlui (42.950 ton). OAR inv. nrs. 8400a, 8401b en 8401c. Ten behoeve van de vergelijking met tabel 2: een roede is ongeveer gelijk aan vier ton.

41. GAZ, PBZ, inv. nr. 683, inleidende tekst van de lastgeldrekening van 1630.

TABEL 2 *Schaal van de turfwinning*⁴²

	<i>totale productie (roeden turf)</i> ⁴³	<i>aantal ververs</i>	<i>gemiddelde productie</i>	<i>grootste individuele productie</i>
Zoetermeer	65.289	295	221	2800
Ter Aar	34.035	395	86	600
Aarlanderveen ⁴⁴	18.272	194	94	695
Esselijkerwoude	16.997	167	102	550
Vriezecoop	15.895	103	154	685
Leimuiden	7.960	116	69	350
Zoeterwoude	6.123	48	128	400
Aalsmeer	4.830	45	107	350
Rijnsaterwoude	4.747	52	86	340
Kudelstaart	3.714	42	88	250
Kalslagen	3.371	36	94	285
Zevenhoven/Noorden	3.395	37	92	600
Oudshoorn	2.614	61	43	250
Vrijhoeven	2.497	36	69	210
Totaal	189.739	1627	117	

Naast Van Groenendijck waren er twee andere grote ondernemers, die respectievelijk 1625 roeden en 1085 roeden lieten opschrijven.⁴⁵ Onmiskenbaar was de turfwinning in Zoetermeer dus op kapitalistische wijze georganiseerd. Onloochenbaar is ook de rol van stedelingen: Van Groenendijck was namelijk burgemeester van Leiden. Dit soort ondernemers was vaak niet gebonden aan één dorp, maar actief in meerdere gebieden. Wanneer de kohieren van Stompwijk of Zegwaard bewaard waren gebleven, was daaruit mogelijk gebleken dat een aantal grote ondernemers in verschillende buurdorpen actief was. Naast de grote veenders waren overigens nog talloze kleine en middelgrote actief. Veenlieden die maximaal 300 roeden slag turf lieten opschrijven, waren in

42. Zoeterwoude: RAL, archieven van het ambachtsbestuur van Zoeterwoude, inv. nr. 1351; overige ambachten: OAR inv. nrs. 1958 a, en, c. Ik heb zoveel mogelijk aangiften samengevoegd, ervan uitgaande dat in een dorp geen twee personen met dezelfde naam voorkomen. In Vriezecoop werd bijvoorbeeld in drie verschillende delen van het ambacht een aangifte door 'Meeus Adriaensz' gedaan. Die zijn als afkomstig van één verver beschouwd.

43. Met enige regelmaat wordt in de gebruikte vervingkohieren gemeld dat de roede gemiddeld voor vier ton wordt gerekend (bijvoorbeeld in OAR 1658 c). De inhoud van de Leidse turf ton, de destijds in Rijnland gebruikelijke tonnemaat, was 227 liter, dus een roede slag turf was ongeveer 900 liter.

44. Inclusief het gebied 'de Grafelijkheid'. Aangiften van personen die zowel daar als in Aarlanderveen veenden, zijn samengevoegd.

45. Cornelis Maertensz Veenbergen, en de weduwe en kinderen van Huybrecht Willemsz.

Zoetermeer verantwoordelijk voor 43 procent van de totale productie. Een hoeveelheid van 300 roeden is ongeveer het maximum wat een man in een seizoen kan baggeren en eventueel dus nog in gezinsverband geproduceerd kan zijn. Slagturven werd in Zoetermeer dus zowel door boerengezinnen als door grote ondernemers gedaan.

In veel ambachten in Rijnland kwam de gemiddelde productie per veverer niet boven de 150 roeden uit. Dit maakt het zeer waarschijnlijk dat de productie hier gedomineerd werd door gezinsbedrijven. De grootste individuele productie wijst ook in die richting. In acht van de veertien dorpen produceerden zelfs de grootste veenders niet meer dan 400 roeden, een hoeveelheid die grotendeels gerealiseerd kon worden met de eigen gezinsleden, eventueel aangevuld met een of twee loonarbeiders. Anders dan in en rond Zoetermeer, lijken er hier ook geen veverers geweest te zijn die in meer dan één dorp op grote schaal actief waren. In ieder dorp waren het weer andere personen die de grootste hoeveelheid slag turf lieten opschrijven. Wanneer we bijvoorbeeld de namen van de grootste veverers in vier dicht bij elkaar liggende dorpen tussen het Haarlemmermeer en de Oude Rijn bekijken, blijkt er geen overlap te zijn. In Esselijkerwoude realiseerde Jacob Jan Harmensz de grootste productie, in Rijnsaterwoude was dat Abraham Jansz Verduyn, in Leimuiden Mathijs Pietersz en in Vriezekoop Meeus Adriaensz.

Uit verschillende bronnen blijkt dat de Rijnlandse veverers vaak het slagturven beoefenden in een gedeelte van hun grond, namelijk het natste en slechtste gedeelte, terwijl de rest gebruikt werd als weidegrond, hooiland, of voor de aanplant van waterminnende boomsoorten. Gedurende het voorjaar zal in de veendorpen veel arbeidskracht aan de turfwinning zijn besteed omdat er dan gebaggerd moest worden, maar als het meeste veen te drogen lag, kwam in de zomermaanden het maaien en hooien centraal te staan. In die zin was een bescheiden agrarisch bedrijf redelijk met turfwinning te combineren. Wat de waterbeheersing betreft stelden veeteelt en slagturven ongeveer dezelfde eisen. In de winter mocht het land onder water staan, maar in maart moest de grond droog vallen. Als men te laat begon met slagturven, had de turf onvoldoende tijd in de nazomer en herfst om te drogen. Ook voor de veeteelt was het heel belangrijk dat de landen vroeg in het voorjaar droog vielen. Veel boeren in het veengebied vroegen in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw toestemming aan Rijnland om een molentje te mogen bouwen. Deze investeringen dienden dus zowel de veeteelt als de turfwinning want er was droog land nodig om de bagger op uit te spreiden. We moeten ons van deze investeringen overigens geen al te grote voorstellingen maken. Het moet om eenvoudige en niet erg dure molens zijn gegaan, vaak paardenmolens.⁴⁶ De boeren

46. Het bedrijf van de Rijnlandse boeren-ververers en de verspreiding van de molenbemaling zal uitgebreider worden behandeld in een nieuwe studie over de geschiedenis van Rijnland.

groeven hun land dus jaarlijks voor een gedeelte af en pleegden verder inspanningen om de rest van het land te behouden, bijvoorbeeld door het op te hogen. Zo behielden zij lange tijd voldoende grond om de natte bagger op uit te spreiden. Het proces van landverlies verliep traag. Hoewel het slagturven al vóór 1540 in meerdere dorpen werd aangepakt, duurde het meestal meer dan honderd jaar voordat polders zover waren uitgeveend, dat de investeerders in nieuw land erop afkwamen. Dit wijst op een zekere beheersing en beperking.

Kleinschalige productienormen konden zich dus tot ver in de Gouden Eeuw goed handhaven. Rijnland was in dit opzicht niet uniek. Ook in Amsteland lijkt er bij de vervening in de zestiende en zeventiende eeuw sprake geweest te zijn van een kleinschalige aanpak en werd waarschijnlijk in gezinsverband gewerkt.⁴⁷ Daarnaast waren er in Rijnland, in elk geval in het zuiden van het hoogheemraadschap, ook stedelijke ondernemers die grote hoeveelheden turf wonnen. Kennelijk hebben deze vormen van organisatie lange tijd naast elkaar kunnen bestaan.

Waarom bleef de versnippering in het verveningsbedrijf zo groot? Vermoedelijk luidt het antwoord op die vraag dat schaalvergroting niet zoveel zou hebben opgeleverd.⁴⁸ In een groot verveningsproject zou de arbeidsdeling nog verder doorgevoerd kunnen worden, maar er was binnen de gezinsproductie ook al een zekere arbeidsdeling tussen man, vrouw en kinderen, dus het is niet waarschijnlijk dat een andere arbeidsorganisatie de efficiëntie enorm verhoogd zou hebben. Ook wat de techniek en het gebruikte gereedschap betreft zou schaalvergroting niet veel hebben uitgemaakt. Een grote productiviteitsverhoging viel van schaalvergroting in het algemeen dus niet te verwachten.

Het langdurig naast elkaar actief blijven van zowel boeren als stedelijke ondernemers in de vervening moet waarschijnlijk verklaard worden uit het feit dat ze allebei een troef hadden. Stedelijke ondernemers die brouwerijen, bakkerijen of kalk- of steenovens exploiteerden, konden profiteren van verticale integratie van activiteiten. Wanneer stedelingen actief waren in de turfwinning, waren het net zoals in de vijftiende eeuw het geval was geweest, vaak bakkers en brouwers. Zij kwamen op die manier goedkoop aan brandstof voor hun bedrijf, zonder afhankelijk te zijn van andere producenten of van turfhandelaars.⁴⁹ Misschien speelt de kwaliteit turf ook een essentiële rol. In de literatuur wordt vaak verondersteld dat voor industrieel gebruik de voorkeur uitging naar droge, gedolven turf en naar baggerturf voor zover die uit veenmosveen was gemaakt, terwijl voor huisbrand andere soorten baggerturf in aanmerking

47. H.J. Dessens e.a., *Turf uit Amstelveen: een verveningsgeschiedenis* (Amstelveen 1996) 20-25.

48. Hoppenbrouwers suggereerde (overigens zonder dit speciaal op turfwinning te betrekken) als een van de oorzaken van het feit dat het keuterbedrijf zich in Holland lang kon handhaven, dat schaalvergroting niet veel produktiviteitsverhogingen opgeleverd zou hebben. 'Mapping', 52-53.

49. Diepeveen, *De vervening*, 90.

kwamen. Rond de landscheidingen van Rijnland, Delfland en Schieland, en dus ook in het zuiden van Zoetermeer, moet veel veenmosveen hebben gezezen. Mogelijk werd dit gebruikt in de stedelijke nijverheden. Bijna alle andere ambachten die voor het jaar 1643 geanalyseerd konden worden, lagen in een andere streek, namelijk ten noorden van de Oude Rijn. Misschien betrof het slagturven hier onder meer zegge-, riet- en bosveen.⁵⁰ Er is echter meer historisch en archeologisch onderzoek nodig om zekerheid te krijgen over het gebruik van de verschillende soorten turf en de vraag hoe de soorten destijds over Rijnland verspreid waren.

De troef die boeren-verveners bezaten, was hun flexibele arbeidsinzet en de geringe geneigdheid hun arbeid en die van hun gezinsleden in loonkosten uit te drukken. De overgang van droge op natte turfwinning, die in de eerste helft van de zestiende eeuw plaatsvond, betekende dat het kapitaalintensieve karakter vervangen werd door een sterk arbeidsintensief karakter. Het kleinbedrijf kon daardoor de concurrentie met ondernemers om de grond beter aan, waardoor de gezinsarbeid oprukte en de loonarbeid afnam.⁵¹ Stedelijke investeerders waren in de late Middeleeuwen nog intensief betrokken bij de turfwinning in Rijnland, maar sinds de zestiende eeuw verlegde deze groep zijn belangstelling naar de hoogveengebieden in Gelderland en Noordoost-Nederland.⁵² Er trad dus een breuk op in de ontwikkelingen die zich in de veertiende en vijftiende eeuw in de vervening hadden voorgedaan.

De versnippering van het grondbezit

In de jaren 1930 werd door een aantal Amsterdamse studenten onder leiding van professor N.W. Posthumus een studie ondernomen van Rijnlandse morgenboeken uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw. Het project, waarbij beoogd werd alle Rijnlandse ambachten te betrekken, is weliswaar blijven steken bij de letter B, maar toevallig vielen onder de categorie A en B vooral

50. D. Parlevliet, 'De Rijnlandse ontginningen: op hoogveen of laagveen', in: *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 21 (2003) 60-68, aldaar 60-62.

51. Iets sterk vergelijkbaars gebeurde in de negentiende eeuw, toen arbeidsintensieve productietechnieken zich verspreidden en het grote op loonarbeid gebaseerde landbouwbedrijf in de kustprovincies verdrongen werd door het kleine gezinsbedrijf. J.L. van Zanden, 'De prijs van de vooruitgang? Economische modernisering en sociale polarisatie op het Nederlandse platteland na 1500', in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek* 51 (1988) 80-92, aldaar 90-91.

52. Taeké Stol, *De veenkolonie Veenendaal. Turfwinning en waterstaat in het zuiden van de Gelderse Vallei 1546-1653*. Stichtse Historische Reeks 7 (1992); M.A.W. Gerding, *Vier eeuwen turfwinning. De verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950*. A.A.G. Bijdragen 35 (Wageningen 1995).

veendorpen (Alkemade, Aalsmeer, Ter Aar, Aarlanderveen, Benthuisen). Het is moeilijk voorstelbaar dat deze vijf ambachten, verspreid liggend over het Rijnlandse veengebied, niet representatief zouden zijn voor een meer algemene ontwikkeling. De resultaten van het onderzoek wijzen op een grote versnippering van de grond over een toenemend aantal eigenaars.⁵³

Het aantal landeigenaars nam overal toe: bijvoorbeeld in Benthuisen van 149 in 1543 tot 190 in 1620 en 247 in 1656, in Alkemade van 316 in 1543 tot 807 in 1680, en in Ter Aar van 124 in 1543 tot 399 in 1600. Verdeelt men het grondbezit in categorieën, dan blijken de kleinste categorieën (bijvoorbeeld bezittingen kleiner dan een, drie of vijf morgen) steeds in belang toe te nemen, terwijl de grootste (bijvoorbeeld van meer dan tien of twintig morgen) achteruit gaan. De gemiddelde grootte is wel per ambacht verschillend, maar de tendens is overal hetzelfde. Een later naar Noord-Waddinxveen verricht onderzoek bevestigt het beeld dat de Amsterdamse studenten onder leiding van Posthumus creëerden: daar groeide het aantal grondeigenaars tussen 1543 en 1624 van 90 naar 121.⁵⁴ In Stompwijk leidde de versnippering tot administratieve problemen. Schout en ambachtsbewaarders vroegen in 1653 aan Rijnland of ze het inleveren van hun morgenboek wat mochten uitstellen, want het schrijven ervan was zeer veel werk aangezien het boek excessief groot was. Ze schatten dat het 'door de meenichfuldige verdelinge der veenlanden' wel vijf- of zeshonderd folio's dik zou worden. Ten aanzien van hun verveningskohier, circa vierhonderd bladen groot, wilden ze graag toestemming om de nieuwe gegevens in het oude kohier te mogen bijschrijven in plaats van een nieuw kohier te maken.⁵⁵ Alleen in droogmakerijen was het grondbezit duidelijk een paar slagen groter dan elders. Overal in Holland hadden droogmakingsprojecten grote invloed op de grootte van bedrijfsarealen.⁵⁶ In Rijnland is de in 1616 drooggelegde Zoetermeerse Meerpolder een goed voorbeeld. De meeste ingelanden bezaten minstens twintig morgen land in de polder.⁵⁷

Er zijn verschillende oorzaken voor de versnippering aan te wijzen. Ten eerste was er in veel ambachten een groeiende groep eigenaars met percelen

53. Deze conclusie werd eerder getrokken door De Vries, *The Dutch rural economy*, 131. De scripties zijn: D.M. Rodenburg, *Morgenboeken Benthuisen-Benthorn-Bennebroek* (Amsterdam z.j.); J.D. Kes, *Onderzoek naar grondbezit in Rijnland. Heerlijkheid Alkemade* (Amsterdam 1935); J.D.F. Stachhauer, *De morgenboeken van 1543, 1620 en 1648 over Alkemade* (Amsterdam 1934); J.H. Böse, *Het Oosteinde van Aalsmeer van 1660-1808* (Amsterdam 1935); J. Brummelkamp, *Grondgebruik in Aarlanderveen* (Amsterdam 1935); (Anoniem), *De morgenboeken van het ambacht Ter Aer in Rijnland 1543-1600* (Amsterdam 1935). Al deze scripties zijn aanwezig in de bibliotheek van het hoogheemraadschap van Rijnland.

54. P.W.C. van Kessel, 'Noord-Waddinxveen in de 80-jarige oorlog', in: *Ons Voorgeslacht* 46 (1991) 61-119, aldaar 64. Een morgen is circa 0,85 hectare.

55. OAR inv. nr. 7526.

56. De Vries, *The Dutch rural economy*, 131-133.

57. OAR inv. nr. 8586, rekeningen van de Zoetermeerse Meerpolder 1626-1645.

kleiner dan één morgen. Dit verschijnsel was nog bijna afwezig midden zestiende eeuw. De groep bestond waarschijnlijk vooral uit landarbeiders en pachters die toenemend in staat waren een huis met een beetje eigen grond voor bijvoorbeeld een moestuin te kopen.⁵⁸ Ongetwijfeld heeft ook de groei van de niet-agrarische beroepsbevolking van ambachtlieden, vissers, schippers en molenaars bijgedragen aan dit mini-grondeigendom.⁵⁹

Ten tweede deden kerken, kloosters en andere instellingen hun grondbezit in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw gedeeltelijk van de hand. Dit gebeurde ook al vóór de Reformatie. Een zeer interessant voorbeeld hiervan kwam naar voren uit het onderzoek van Cornelisse naar het verveningsbeleid van de abdijen Leeuwenhorst en Rijnsburg. Beide abdijen bezaten veengronden waaruit zij voor eigen gebruik turf wonnen. Na het delven werden op verschillende manieren investeringen gedaan om de grond als inkomstenbron te behouden. Vaak werd de grond beplant met lichte boomsoorten zoals elzen en berken. De zestiende-eeuwse rekeningen van de abdij Leeuwenhorst leren dat de abdij jaarlijks 5.000 tot 20.000 eenjarige elzen aankocht om landen te beopen. Ook werden wel sloten gegraven of uitgediept om het land beter te ontwateren. De abdij Rijnsburg investeerde tussen 1535 en 1540 veel geld om haar verdolven landen in Stompwijk 'toe te maken', dat is: op te hogen en te verbeteren met zand, kleibagger, mest en aarde. Deze grootse droogmakingscampagne leverde kennelijk geen voldoende resultaten op, want vanaf 1541 begon de abdij deze gronden te verkopen. Ongeveer tegelijk met de opkomst van het slagturven stopten de beide abdijen met het turfwinnen in eigen beheer en gingen zij ertoe over hun turf van anderen te betrekken. Cornelisse brengt dit in verband met de behoudende aard van het beleid van de kloosters ten aanzien van grondbezit. Ze beschouwden grondbezit als een middel om in de eigen behoeften te voorzien, vooral ook op de lange termijn, en het vernielen van gronden door middel van slagturven verdroeg zich daarmee niet.⁶⁰ Tijdens de Reformatie vervielen tenslotte alle kloostergoederen aan de Staten van Holland, die ze in de loop der tijd van de hand deed. Zo verminderde bijvoorbeeld het kerkelijk grondbezit in Alkemade van elf procent in 1543 tot drie procent in 1648.⁶¹

58. Stachhauer, *De morgenboeken over Alkemade*, 13; Brummelkamp, *Grondgebruik in Aarlanderveen*, 12.

59. Jan de Vries, 'The transition to capitalism in a land without feudalism', in: Hoppensbrouwers en Van Zanden (eds.), *Peasants into farmers?*, 67-84, aldaar 79-80.

60. Charles Cornelisse, 'Het verveningsbeleid van de abdijen Leeuwenhorst en Rijnsburg in de late middeleeuwen', in: *Holland* 36 (2004) 181-204, aldaar 189-194, 202-203.

61. Stachhauer, *De morgenboeken over Alkemade*, 10. In Oudshoorn was in 1541 elf procent van de grond in eigendom van geestelijke instellingen, en in 1576 nog maar drie procent. B.W. Van der Kloot Meyburg, *De economische ontwikkeling van een Zuid-Hollandsch dorp (Oudshoorn) tot in den aanvang der twintigste eeuw* (Den Haag 1920) 32.

De belangrijkste oorzaak voor de versnippering van het grondeigendom was ongetwijfeld de opsplitsing van de veengronden over een steeds grotere bevolking. Van Kessel vond in zijn onderzoek naar Noord-Waddinxveen eind zestiende en begin zeventiende eeuw dat percelen bij overlijden van de eigenaar vaak in exact even grote stukken werden verdeeld, wat wijst op een verdeling onder erfgenamen.⁶² In Stompwijk werden de problemen met de gigantisch dikke morgenboeken geweten aan de veelvuldige verdeling van de veenlanden, wat eveneens wijst op vererving, meer dan op verkoop. De min of meer gelijkmatige afname van grotere complexen en de gelijktijdige toename van kleinere bezittingen, zoals die uit de morgenboeken blijkt, past goed bij het beeld van verdeling over erfgenamen. Maar slagturfland werd ook gekocht en verkocht. In Aalsmeer kon Dirck Pieter Slaep in 1647 zijn boete wegens ongeoorloofd vervenen niet betalen omdat hij nog een schuld van 125 gulden had, voortvloeiend uit de aankoop van veenland.⁶³

Proletarisering

Door de voortschrijdende afgraving van de percelen en de steeds verdere opsplitsing ervan werd het landbezit te klein om agrarisch te exploiteren. Het zwaartepunt binnen het bedrijf van boeren-verveners verschoof op den duur van veeteelt naar vervening. Een andere tendens was dat arbeid buiten het eigen bedrijf belangrijker werd en inkomsten uit loonarbeid dus hoofd- in plaats van bijzaak werden. Het tempo waarin deze tendensen zich voordeden, zal lokaal verschillend zijn geweest. In sommige polders stond de vervening al rond 1600 helemaal op de voorgrond, in andere speelde landbouw midden zeventiende eeuw nog een rol. Wanneer percelen uitgeveend raakten, kon dit leiden tot grote problemen voor de eigenaars. Sommige veenders waren op een gegeven moment niet meer in staat om de boeten te voldoen voor overtreding van de regels omtrent het slagturven. Uit 1647 bleven enige in dit opzicht onthullende verklaringen van schepenen van Aalsmeer bewaard. Zij verklaarden dat het veenland van Cornelis Geryts slechts 50 gulden waard was, dat de betrokkene zes kleine kinderen had, zijn vrouw hoogzwanger was van de zevende en dat het gezin hoogstwaarschijnlijk op armenzorg aangewezen zou raken. De twee perceeltjes veenland van Jacob Jans Elemans die zijn boete evenmin had betaald, schatten zij op een waarde van vijftien gulden per stuk. Deze man had verder geen goederen, wel tien kleine kinderen.⁶⁴ Deze verklaringen moesten Rijnland bewegen tot het kwijtschelden van de boeten.

62. Van Kessel, 'Noord-Waddinxveen', 64.

63. OAR inv. nr. 2968, verklaring van de schepenen van Aalsmeer, 19 november 1647.

64. OAR inv. nr. 2968, verklaringen van de schepenen van Aalsmeer, 30 november 1647.

Hoe het ambachten kon vergaan wanneer zij uitgeveend raakten, is beeldend beschreven door Van 't Riet in zijn studie van Schoot.⁶⁵ In de loop van de zeventiende eeuw raakte een toenemend aantal grondeigenaren in financiële problemen, omdat hun percelen niet meer genoeg opbrachten om de morgengelden en verpondingen te voldoen. Zij abandonneerden hun land, wat wil zeggen dat zij het inclusief de erop rustende lasten overdroegen aan het ambacht. Daarna trokken ze weg, naar men mag aannemen om zich als arbeider te vestigen in een naburig dorp of in een stad. Lijsten uit het laatste kwart van de zeventiende eeuw laten zien dat honderden grondeigenaars in Schoot inmiddels hun land geabandonneerd hadden. Het ambacht bleef aansprakelijk voor de betaling van de grondbelastingen en genereerde nog enige inkomsten door in de geabandonneerde stukken te laten slagturven, rietsnijden en vissen. Rijnland verlaagde de belastbare oppervlakte van Schoot in 1673 met 242 morgen en in 1680 met nog eens 167 morgen. Sinds een laatste reductie in 1709 hoefde Schoot de Rijnlandse omslag nog maar over ruim 33 morgen te betalen, terwijl bij de opmeting in 1542 toch geconstateerd was dat het ambacht ruim 523 morgen groot was.⁶⁶ Rond 1670-1680 werd het grootste deel van de bevolking als onvermogen beschouwd en, gevraagd naar het beroep, noemde dit deel van de inwoners zichzelf arbeider. Voor zover er nog huizen in Schoot stonden, stonden die langs de Schoterdijk (ooit de ontginningsbasis van het dorp), op woonerven die nauwelijks groot genoeg waren om er fatsoenlijk te kunnen wonen. De rest van het ambacht was feitelijk een grote waterplas waarin men ongehinderd kon rondzeilen. In het begin van de achttiende eeuw werden tenslotte ook de woonerven verveend.

Het ambacht Groot en Klein Burggravenveen ging al eerder, namelijk in de zestiende eeuw, een snelle ondergang tegemoet. De vernietigende invloed van het slagturven werd hier versterkt door de eveneens destructieve invloed van de golfslag van het Haarlemmermeer. De landen moeten midden zestiende eeuw al zeer slecht zijn geweest, want Rijnland sloeg het ambacht in 1550 slechts aan voor 120 morgen terwijl er enkele jaren voordien nog 284 morgen gemeten was. In de tweede helft van de zestiende eeuw werd het belastbare morgental steeds verder gereduceerd, en in 1606 werd Groot en Klein Burggravenveen tenslotte geheel vrijgesteld van de omslag.⁶⁷ Het ambacht hield fiscaal dus op te bestaan. In het grondbezit trad enige concentratie op. In 1543 waren er (getuige het morgenboek) ongeveer 40 grondeigenaars, van wie sommige meerdere percelen in eigendom hadden. Sijmon Jacobszoon bijvoorbeeld had naast een stuk grond waar zijn huis op stond nog zeven andere stukken, samen ruim 60

65. Zie voor het volgende: Van 't Riet, "Een droevig noodlot".

66. Ibidem, 263, 266, 270.

67. OAR inv. nr. 11503, p.20.

morgen groot.⁶⁸ Kennelijk hebben de achterblijvers de percelen van vertrekkenden opgekocht, waardoor er een zekere accumulatie van grondbezit optrad. De economische betekenis van deze accumulatie was overigens niet groot, want die werd niet alleen door de grootte van het areaal maar ook door de waarde van de grond bepaald, en die moet laag zijn geweest. De ‘grootgrondbezitters’ in Groot en Klein Burggravenveen (feitelijk bestond hun bezit vooral uit water en niet uit grond) waren rond het midden van de zestiende eeuw waarschijnlijk gespecialiseerde veenlieden die de turfwinning in het ambacht domineerden. Het optreden van dergelijke concentratieprocessen was niet erg representatief voor wat er in de Rijnlandse veenambachten gebeurde. Kenmerkend was eerder de voortgaande versnippering van grondbezit, zoals die bleek uit de analyse van de morgenboeken van verschillende ambachten. De abandonneringen waarmee de meeste veenambachten te maken kregen aan het einde van de zeventiende eeuw, betroffen dan ook meestal kleine stukken grond van tientallen, soms honderden verschillende eigenaars.⁶⁹

Schoot en Burggravenveen zijn extreme voorbeelden, want met de meeste veendorpen kwam het niet zo ver dat ze letterlijk van de kaart verdwenen. Naarmate de inkomsten uit de vervening terugliepen groeide in sommige dorpen de werkgelegenheid in binnenscheepvaart, scheepsbouw, visserij en eendenvangst.⁷⁰ Wanneer het eigen land verslagturfd raakte, kon men zich ook als baggeraar aan anderen verhuren, of als grondwerker bij de aanleg van trekvaarten, polderdijken of stadsuitbreidingen. In de eerste helft van de zeventiende eeuw was er veel van dergelijk grondwerk in Rijnland. De balans tussen inkomsten als zelfstandige en inkomsten uit loonarbeid moet in de zeventiende eeuw steeds verder naar de kant van loonarbeid zijn omgeslagen. Een beroepsopgave uit het jaar 1674 spreekt wat dat betreft boekdelen. De kohieren van het Klein Familiegeld van dat jaar vermelden per dorp de hoofden van huishoudens, met in veel gevallen hun beroep. In sommige (delen van) ambachten blijkt de landbouw nog een rol van betekenis te spelen, gezien de frequente vermelding ‘bouman’, bijvoorbeeld in Aalsmeer. In grotendeels uitgeveende dorpen waren de boeren zeldzaam geworden en vindt men vooral baggeraars, veenlieden, schippers, schuitenvoerders, scheepsbouwers, vissers en vooral een groot aantal ‘arbeiders’.⁷¹ Die aanduiding arbeider moet niet te strikt worden opgevat. Uit een vergelijking van het kohier van het Klein Familiegeld met een verveningskohier van 1674 blijkt dat zeer velen die in het eerste als

68. Morgenboek Groot en Klein Burggravenveen 1543. OAR inv. nr. 4033.

69. OAR inv. nr. 10298 (Zoetermeer), OAR inv. nr. 8764 (Zoeterwoude), Van 't Riet, “Een droevig noodlot” (Ter Aar).

70. M. van Tielhof, ‘Eendenkooien in Rijnland in de vroegmoderne tijd’, in: *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 13 (2004) 47-59.

71. Kohier van het Klein Familiegeld van de dorpen van Rijnland, 1674, transcriptie aanwezig in de bibliotheek van het hoogheemraadschap van Rijnland.

arbeider werden aangeduid in het tweede als vervener stonden geregistreerd.⁷² Kennelijk waren zij hoofdzakelijk afhankelijk van loonarbeid maar hadden ze ook nog enige eigen grond. De situatie die Diepeveen in de zestiende eeuw in Delfland en Schieland aantrof, bestond in Rijnland (en mogelijk ook in Delfland en Schieland) in de zeventiende eeuw dus nog altijd. Het samengaan van slagturven voor eigen rekening en in loondienst bleef een essentieel kenmerk van de organisatie van de vervening, maar de balans sloeg steeds verder om naar het laatste.

Conclusie

In demografisch opzicht maakte het Rijnlandse veengebied een spectaculaire ontwikkeling door: tussen circa 1514 en 1622 werd de bevolking bijna zes keer zo groot. De bevolkingsgroei was niet alleen enorm in absolute zin, maar ook in vergelijking met de groei van de plattelandsbevolking van Holland tussen IJ en Maas als geheel. Waarschijnlijk heeft immigratie een rol gespeeld, maar in ieder geval was de natuurlijke aanwas ook zeer indrukwekkend. De vergelijking met dorpen op zand- en kleigrond suggereert dat de geboortecijfers in de veendorpen over het algemeen hoger lagen. Gezien de grote kinderrijkdom moet er sprake zijn geweest van proto-industrieel huwelijksgedrag: relatief veel mensen trouwden en bovendien op gemiddeld jonge leeftijd. Het onderzoek naar de organisatie van de vervening leverde op dat een groot deel van de turfproductie in Rijnland in de zestiende en zeventiende eeuw voor rekening kwam van kleine, zelfstandige boeren die delen van hun eigen land verslagturfdelen. Daarbij was de inzet van vrouw en kinderen essentieel, eventueel aangevuld met die van een of enkele loonarbeiders. Stedelijke ondernemers die op grotere schaal arbeiders inhuurden, waren er ook. De ondernemingen die een Leids burgemeester in Zoetermeer ontplooiden, zijn indrukwekkend van omvang; hij moet tientallen arbeiders in dienst hebben gehad. In de totale turfproductie speelden dergelijke ondernemers echter geen hoofdrol. Analyse van de verveningskohieren toont aan dat in de meeste dorpen kleinschaligheid troef was en de vervening versnipperd was over tientallen of zelfs honderden verveners. Boeren combineerden het slagturven met veeteelt, hooibouw en houtproductie waarbij de natste gedeelten opgegeven werden voor de turfwinning en in de andere gedeelten geïnvesteerd werd om te behouden voor ander gebruik en als terrein om in de toekomst slag turf op te kunnen drogen. De verdeling van het grondbezit vertoonde een dramatische ontwikkeling. Het bezit raakte in de loop van enkele generaties in hoge mate versnipperd en samen met het afgraven van de percelen veroorzaakte dit proletarisering van de plattelandsbevolking. De

72. OAR inv. nr. 2020C (verveningskohier Zegwaard 1674).

proletarisering ging echter nauwelijks samen met processen van accumulatie van kapitaal en concentratie van productie. De vestiging van grote agrarische bedrijven was afhankelijk van droogmaking, en die volgde de uitvening meestal met een behoorlijke *time lag*. Slechts heel weinig veenplassen werden al in de zeventiende eeuw drooggelegd, de meeste volgden pas in de achttiende of zelfs negentiende eeuw. Wat de chronologie betreft past het Rijnlandse veengebied dus niet in het algemene beeld van de transformatie van de landbouw. Die zou immers nog in de Gouden Eeuw afgerond moeten zijn.

Het slagturven zoals dat in de zestiende en zeventiende eeuw plaatsvond was een typische proto-industrie in de zin dat loonarbeid en bewerking van eigen land naast elkaar voorkwamen. De demografische ontwikkelingen waren ook die van een proto-industriële samenleving. De combinatie van de ruime beschikbaarheid van loonarbeid met het bezit van een stukje eigen grond, of het vooruitzicht dat te erven, geeft daarom in principe al een verklaring voor de bevolkingsgroei. Uit een vergelijking van drie regio's in de Nederlanden (midden-Holland, het Gelderse rivierengebied en het binnenland van Vlaanderen) is gebleken dat dergelijke relaties tussen grondbezit van boeren, beoefening van proto-industriële activiteiten en bevolkingsgroei in het algemeen aannemelijk kunnen worden gemaakt.⁷³ De in de veendorpen opgetreden versnippering van grondbezit en de proletarisering passen eveneens goed in de algemene noties over proto-kapitalistische ontwikkeling.

Tegelijkertijd zijn de resultaten van dit onderzoek een stimulans om juist de bijzondere kenmerken van een bedrijfstak meer gewicht toe te kennen in de sociaal-economische transitie. Proto-industrie is eigenlijk een soort containerbegrip voor allerlei activiteiten die hun eigen specifieke kenmerken en ontwikkeling hebben. Het slagturven had twee bijzondere kenmerken: ten eerste kon het tot een buitenproportionele bevolkingsgroei leiden. Dit moet te maken hebben met de goede inzetbaarheid van jonge kinderen in het productieproces. De droge turfwinning in Noordoost-Nederland leidde in de Vroegmoderne Tijd ook tot kinderrijkdom, ook al overheersten daar waarschijnlijk kapitalistische productieverhoudingen. Het was daar voor een veenarbeider noodzakelijk een (groot) gezin te hebben om langere tijd in dienst te kunnen blijven van een vever. De man deed eventueel met zijn zoons het graafwerk en de vrouw en dochters droogden de turf.⁷⁴ Een andere bedrijfstak die tot uitzonderlijk grote bevolkingsgroei leidde was de vlasnijverheid in Zuidwest-Nederland in de achttiende en negentiende eeuw. Net als bij het slagturven werden zowel mannen, vrouwen als kinderen ingezet in het arbeidsintensieve productieproces en was er sprake van een ver doorgevoerde arbeidsdeling. De zeer sterke bevolkings-

73. Bas J.P. van Bavel, 'People and land: rural population developments and property structures in the Low Countries, c. 1300-1600', in: *Continuity and change* 17 (2002) 9-37.

74. Gerding, *Vier eeuwen turfwinning*, 35.

groei was ook hier vermoedelijk een gevolg van aanpassing van het huwelijks-gedrag en migratie.⁷⁵ Het tweede bijzondere kenmerk van slagturven was dat het de grond vernietigde, wat het proletariseringsproces een extra dynamiek gaf. Het was hiermee een unicum binnen het proto-kapitalistisch universum.

Wanneer we de rol van het slagturven in de overgang van een proto-kapitalistische naar een kapitalistische structuur kort moeten samenvatten, zou het zijn dat slagturven de sociaal-economische transformatie sterk heeft vertraagd. Door hun grote en flexibele inzet van arbeid konden kleine boeren hun greep op de grond versterken. De laatmiddeleeuwse tendensen tot schaalvergroting, kapitaalintensivering en grotere rol van stedelingen, die kenmerkend waren voor de droge turfwinning, werden als het ware gekanteld. Slagturven betekende in vergelijking met akkerbouw of veeteelt een enorme intensivering van grondgebruik. Door de afgraving en versnippering van het grondbezit was er wel een tendens dat het inkomen uit eigen grond afnam en dat uit loonarbeid toenam, maar deze ontwikkeling ging traag. Daarom duurde het vrij lang voordat een bestaan op het platteland onmogelijk werd en men de laatste percelen verkocht of abandonneerde en naar de stad trok. Door de grondsoort werd het bestaan van de keuterboer gerekt en de overgang naar kapitalistische productieverhoudingen vertraagd. Op den duur was proletarisering echter toch onafwendbaar. Wrang genoeg was dat niet alleen als gevolg van de versnippering van grondeigendom over een steeds grotere plattelandsbevolking, maar ook omdat iedere generatie weer een extra stuk van het belangrijkste kapitaalgoed, grond, vernietigde.

Over de auteur

Milja van Tielhof (1963) studeerde economische geschiedenis in Leiden en promoveerde daar in 1995 op het proefschrift *De Hollandse graanhandel, 1470-1570. Koren op de Amsterdamse molen*. Projecten bij de Universiteit Utrecht en ABN AMRO leidden onder andere tot publicatie van *The 'mother of all trades'. The Baltic grain trade in Amsterdam from the late 16th to the early 19th century* (2002) en *Banken in bezettingstijd. De voorgangers van ABN AMRO tijdens de Tweede Wereldoorlog en de periode van rechtsherstel* (2003). Momenteel is zij samen met Petra van Dam bezig een boek af te ronden over de geschiedenis van het hoogheemraadschap van Rijnland, resultaat van een onderzoeksproject aan de Vrije Universiteit.

E-mail: milja@van-tielhof.demon.nl

75. D. Damsma en L. Noordegraaf, 'Een vergeten plattelandsnijverheid. Vlasarbeid, bevolkingsgroei en proto-industrialisatie in Zuid-West Nederland', in: *Economisch- en Sociaalhistorisch Jaarboek 44* (1982) 145-154.